

І. П. Радомський, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри фізичного виховання та безпеки життєдіяльності навчально-наукового інституту права та психології Київського національного університету внутрішніх справ

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито основні етапи становлення проблеми саморозвитку особистості як психологічного феномена, основні проблемні галузі в дослідженні особистості як системи, що саморозвивається.

Ключові слова: саморозвиток; саморух; самовиховання; простір сучасної цивілізації; простір культури.

Поняття “саморозвиток” не є новим для психології та педагогіки. Його вживають, коли необхідно підкреслити роль персонального фактора в розвитку. Однак довгий час саморозвиток існував у науці не як предмет дослідження, а як пояснювальна категорія, що висловлює принцип активності особистості в розвитку. За саморозвитком не був закріплений статус психологічного феномена, статус частини психологічної реальності. Останнім часом ставлення до проблем саморозвитку особистості змінилось. Дослідники стали розглядати його не тільки як пояснювальний принцип, а й як психологічний феномен. Саморозвиток було визнано самобутнім динамічним явищем, що якісно відрізняється від розвитку. На цьому рівні аналізу саморозвиток постав як багатосторонньою та маловивченою проблемою. Нині умовним найменуванням “психологія саморозвитку особистості” об’єднано дослідження, присвячені загальному предмету – саморозвитку особистості як психологічному феномена.

В історії становлення проблеми саморозвитку в сучасній психології можна виділити три основні етапи. Концептуальні основи психології саморозвитку особистості були закладені в роботах протягом 20–30-х років минулого століття. Характерною ознакою публікацій цього етапу являється практично повна відсутність самого поняття “саморозвиток”. Однак складається уява про особистість як про суб’єкт розвитку, яка, зазвичай, виражається терміном “саморух”.

С. Л. Рубінштейн у своїй ранній роботі 1922 р., аналізуючи властивість самостійності систем, по суті, проводить філософське обґрунтування ідеї саморозвитку як саморуху, за яким усі елементи детерміновані всередині самої системи, а не задані ззовні. Дослідник дає ключ до основної проблеми саморозвитку: можливий саморозвиток, ініційований усередині системи, а не ззовні її. “Самостійна така сукупність змістів, усі відношення між елементами якої самі суть елементи тієї ж сукупності, так що вона замикається в закінчене ціле, кожний елемент якого досконало визначений у межах того ж цілого. Тоді це ціле не має передумов поза себе: всі її передумови включені в саму систему, і ця система має в собі обґрунтоване існування” [1, с. 92]. Л. С. Вигодський розглядав розвиток як саморух, який “знаходить втілення в теоріях творчої еволюції, що спрямовується автономним, внутрішнім, життєвим поривом особистості, що цілеспрямовано розвивається, волею до самоствердження та самовдосконалення” [2, с. 248]. Б. Г. Ананьєв, визначаючи життєвий шлях людини як історію особистості та суб’єкта діяльності, зазначав, що людина “... не являється пасивним продуктом успільного середовища або жертвою гри генетичних сил. Створення або зміна обставин сучасного життя власною поведінкою та працею, створення власного середовища розвитку шляхом суспільних зв’язків – усе це вияви соціальної активності людини в його особистому житті” [3, с. 134]. На бачення О. М. Леонтєва, “...будь-який розвиток являє собою процес саморуху, тобто має спонтанний характер, якому властиві внутрішні закони...” [4, с. 94]. Відповідно до цього дитина розглядається автором не тільки як об’єкт зовнішніх впливів, але й насамперед, як суб’єкт життя, суб’єкт розвитку.

На такому етапі досліджень ідея про саморозвиток як якісний саморух стала основою теорії розвитку особистості. Однак саморозвиток сприймався скоріше як філософська категорія, яка залучалась до теоретичного аналізу розвитку, але змістовно не розкривалась.

На наступному етапі, до якого можна віднести роботи 1970–1980 рр., з’являються перші дослідження, в яких саморозвиток розглядається в ранзі проблеми, хоча й має підлеглий характер. Питання саморозвитку розглядаються в рамках дослідження самовиховання (О. О. Бодальов), самосвідомості

І. І. Чеснокова), самодетермінації (А. Г. Асеев), життєвих стратегій (К. А. Абульханова-Славська). У цих дослідженнях закладаються теоретичні основи вивчення саморозвитку як самобутнього феномена. Складається категоріальний апарат, позначається проблемне поле досліджень саморозвитку. Авторами виділяються проблеми диференціації розвитку і саморозвитку, виділення критеріїв саморозвитку, висвітлюються окремі аспекти мотивації, психічні механізми забезпечення саморозвитку.

А. Г. Асеев, розвиваючи ідеї С. Л. Рубінштейна, трактує саморозвиток як діяльність, але діяльність власне певного роду, а саме – “детерміноване прагнення людини розвинути у себе ту чи іншу рису особистості” [5, с. 26]. А. Г. Асеев виділив умови, необхідні для того, щоб саморозвиток розгортався як діяльність: суперечності між небажаним теперішнім і бажаним майбутнім, яке забезпечить діяльність енергією; наявність функціонального резерву, який зазвичай не використовується і може бути актуалізованим та включеним у регулярний процес діяльності.

О. О. Бодальов під час розгляду саморозвитку порушує ці проблеми, що пов'язані з визначенням саморозвитку, його критеріїв, характеристик особистості, яка саморозвивається, та умов формування такої особистості. Як зазначає О. О. Бодальов, в процесі саморозвитку “...не хто інший, а сама особистість ставить перед собою завдання, обирає шляхи їх досягнення та досягає тих чи інших результатів” [6, с. 6]. Якісні зміни людини, що відбуваються у процесі саморозвитку, досягаються нею в результаті цілеспрямованого більш чи менш довготривалого впливу нею на саму себе.

Під час розв'язку проблеми становлення особистості Ф. Рибалко диференціює процеси розвитку та саморозвитку, самовиховання особистості (поняття “саморозвиток” та “самовиховання” тут не розмежовуються). При цьому саморозвиток характеризується більш високим рівнем розвитку особистості, чим самовиховання. Як основні критерії диференціації розвитку та саморозвитку виділяються довільність та усвідомлення самозмін особистості.

У рамках розгляду саморегуляції як форми самосвідомості І. І. Чеснокова розглядає проблеми саморозвитку та самовиховання особистості. Тим самим включає саморозвиток до ряду процесів, що визначають саморегулюючу сферу самопізнання, а

точніше той її аспект, в якому вибудовуються відносини в системі “Я” і “Я”. “Саморегулювання в системі “Я” і “Я” передбачає специфічний вид взаємодії особистості з самою собою. Основна форма цього типу саморегулювання виражається у свідомій роботі особистості над собою, коли ставиться мета будь-що змінити, розвинути, вдосконалити, усунути та ін. у собі та здійснити послідовну та планомірну діяльність заради цієї мети” [7, с. 139].

К. А. Абульханова-Славська асоціює саморозвиток з самовдосконаленням. Розглядаючи проблеми життєвого шляху, автор виділяє дві основні стратегії особистості: стратегію обліку своїх наявних можливостей та стратегію розвитку, вдосконалення своїх психічних можливостей. “Самовдосконалення (саморозвиток). – пояснює автор. – включає, на наш погляд, процес долучення до культури (свого суспільства, своєї епохи), постійне підвищення рівня своїх знань у процесі безперервної освіти, поповнення наявних знань новими, наостанок, процес активної реалізації себе в житті (у праці, у творчості)” [8, с. 261]. Таким чином, К. А. Абульханова-Славська виявляє структуру саморозвитку, включаючи в нього три вищеназвані компоненти.

Сучасний етап дослідження саморозвитку розпочався на рубежі 1990-х років. Він характеризується підвищенням статусу проблеми саморозвитку до самостійної сфери досліджень. Саморозвиток особистості стає предметом систематичних емпіричних досліджень (А. О. Реан (2000); А. О. Деркач (2006); Ю. В. Мокерова (2006); О. Н. Ларіна (2007) та ін.). З’являються перші узагальнюючі роботи з проблеми саморозвитку особистості (Г. А. Цукерман (1995); В. Г. Маралов (2002); Л. М. Куликова (2001, 2005); А. О. Деркач, (2006)). Ці факти дозволяють констатувати, що нині проблема саморозвитку особистості виходить на новий рівень теоретичного осмислення та емпіричного вивчення. Суспільством перед наукою поставлено завдання пізнати саморозвиток як форму буття сучасної людини, альтернативну формі пристосування та споживання.

Розвиток особистості здійснюється у двох просторах культури та цивілізації. Простір сучасної цивілізації представлений суспільством споживання, в якому буття здійснюється за законами конкуренції: “...бути у споживанні не гірше інших”, “...бути в споживанні ліпше інших”. Чи вичерпується існування

в такому середовищі пристосуванням? На перший погляд, ні. Удосконалення, робота над собою, якісне зростання вітаються та прагнуть, тому що розвиток, особистісний та професійний, розглядається як форма вкладень, які можуть забезпечити доходи для більш обширного споживання. У просторі цивілізації пізнання саморозвитку являється суспільним замовленням, тому що для особистості життєво важливо володіти технологіями якісних самозмін, росту, які дозволили б обігнати конкурентів у гонці споживання. Це соціальне замовлення стимулює становлення психології саморозвитку як галузі, що дозволяє технологізувати управління розвитком психіки та особистості. На цьому рівні наука має забезпечити потребу суспільства у знаннях про способи, засоби, методики, програми саморозвитку. Відповідно психолого-педагогічної науки на це замовлення є достатньо великий обсяг літератури наукового та науково-популярного характеру з рекомендаціями з саморозвитку психічних процесів (пам'яті, уваги, мислення та ін.), рис особистості (емоційності, толерантності та ін.), побудови успішного (конкурентноздатного) життєвого шляху. На ринку послуг практична психологія саморозвитку представлена різноманітними пропозиціями, як-то: тренінги особистісного росту, тренінги розвитку окремих рис особистості, тренінги різноманітних психологічних умінь та ін. Таким чином, простір цивілізації породжує технологічний підхід до саморозвитку як засобу, який має забезпечити найліпше пристосування та споживання.

Простір культури є конгломератом уявлень про людину і свіданість їй виражається у системі гуманістичних цінностей. Сутність підходу до особистості як представника культури представлено висловив К. А. Тімірязев: "Учіння про боротьбу за існування зупиняється на порозі культурної історії. Уся розумна діяльність людини – одна боротьба – з боротьбою за існування" [9, с. 596]. У просторі культури саморозвиток трактується як особистісне зростання, як самоудосконалення і проголошується сутнісною стратегією життєвого шляху. Як зазначає Л. М. Кулишова. "...новочасне людинознавство, звертаючись до гуманістичного ставлення до людини як до головної цінності й одночасно важливого носія та творця цінностей, як до мети і ведучої рушійної сили розвитку суспільства, в центр своєї уваги ставить сьогодні ідею саморозвитку" [10, с. 67]. Саморозвиток сприймає

ється як шлях досягнення людської сутності в її загальній формі (як орієнтація на загальні моральні цінності) та в її одиничній формі (як рух до своєї індивідуальності). У просторі культури саморозвиток здійснюється як конкуренція з самим собою, як боротьба з Я-теперішнім з Я-майбутнім, в якому відображено ідеал людськості. Вигода від такого роду саморозвитку (на відміну від саморозвитку як технології) не може бути виражена фінансовим виміром. Тому соціальне замовлення на його дослідження виходить від тих соціальних груп та інститутів, для яких цінності споживання не являються ведучими, а точніше кінцевими. В якомусь сенсі до саморозвитку можна віднести ідею А. Маслоу про самоактуалізацію, потреба в якій виникає, коли людина переборює притягнення інших потреб. Пізнання такого роду саморозвитку признається важливим, якщо "замовник" розділяє цінності іншого роду, екзистенційні за змістом. Чи існує нині соціальне замовлення на дослідження такого роду саморозвитку? На нашу думку, так.

За словами Д. О. Леонтьєва, про самодетермінацію згадують у двох випадках. По-перше, в моменти особистих та соціальних криз, коли немає готових рецептів, стереотипів, стратегій поведінки та розвитку. По-друге, у протилежній ситуації, коли у людини все добре, але їй потрібно ще щось, те, що вона намагається досягнути без явної необхідності. У соціальному замовленні на дослідження саморозвитку прослідковуються, на наш погляд, обидві перераховані тенденції. Сучасне суспільство переживає кризи різноманітного характеру: екологічні, демографічні, геополітичні, соціально-економічні та ін. Серед них особливе місце займає криза екзистенціальна, яка породжена "стомленістю" від цінностей споживання. В. Е. Чудновський уважає, що "...наріжним каменем усіх нещастій людини можна вважати те, що працює вона, перш за все, з метою отримання матеріальних благ і в набагато меншій мірі для перетворення себе" [11]. З насиченням ідеологією споживання та частина суспільства, яка ближче всіх підбралась до задекларованої мети існування "спожити більше та краще інших", починає відчувати, що досягнення такої мети не усуває екзистенціального вакууму. Інакше кажучи, життя вдалось, а щастя як не було, так і немає. Подібно пізнанню, творчості, праці, саморозвиток є потребою людини рух до задоволення якої, а не досягнення результату, і дає пере-

ння екзистенції. Таким чином, у просторі культури форму-
замовлення на дослідження саморозвитку як цінності.

Зі свого боку, психологія як наука накопичила достатній
ичний потенціал, щоб підійти до розв'язання проблеми
розвитку. Як визнають методологи в монографії "Теорія та
етодологія психології: Постнекласична перспектива" [12], пси-
логія вступила в постнекласичну еру. Проекція постнекласич-
методології на дослідження особистості висвітлює, на наше
ня, дві основні проблемні галузі. Перша з них стосується
уміння особистості як системи, що саморозвивається. У да-
ьму аспекті увага акцентується безпосередньо на *особистості*.
Тестово "саморозвивається" вказує на сутнісну характеристику
особистості, але не більше. У такому проблемному полі само-
розвиток не являється предметом самостійного аналізу, тому що
к уваги зосереджений на особистості: її сутності, структурі,
зисі, функціях. Друга проблемна галузь орієнтована на *са-*
розвиток особистості. У цьому разі центром інтересу дослід-
ств стає саморозвиток. Перед науковцями постає завдання
розуміти природу такої форми розвитку, дослідити її сутність,
визначити структуру акту саморозвитку та процесів, що його заро-
внують. У контексті психології особистості саморозвиток ви-
ступає як проблема форми існування особистості, форми її роз-
витку, життєвої стратегії особистості й як одниничного акту дові-
рного переходу Я-теперішнього в Я-майбутнє.

Список використаних джерел

1. Рубинштейн С. Л. Принципы творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики / С. Л. Рубинштейн // **Вопр. философии.** – 1989. – № 4. – С. 92.
2. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии / Выготский Л. С. – Собр. соч. : в 6 т. – М., 1984. – Т. 4. – С. 248.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – **СПб.** : 2001. – С. 134.
4. Леонтьев А. Н. Теоретические проблемы психического разви- ребенка / А. Н. Леонтьев // **Советская педагогика.** – 1957. – № 6. – С. 94.
5. Асеев А. Г. О диалектике детерминации психического разви- / А. Г. Асеев // **Принципы развития в психологии** / отв. ред. Л. И. Анциферова. М. : Наука, 1978. – С. 26.
6. Бодалев А. А. О потребности и способности личности к само- развитию / А. А. Бодалев // **Социально-психологические проблемы**

личности и коллектива. Вопросы психологической службы, общения и руководства : сб. науч. тр. / отв. ред. О. Г. Кукосян. – Краснодар, 1987. – С. 6.

7. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / Чеснокова И. И. – М., 1977. – С. 139.

8. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М., 1991. – С. 261.

9. Тимирязев К. А. Избр. соч. : в 4 т. – М., 1949. – Т. 3. – С. 596.

10. Куликова Л. Н. Проблемы саморазвития личности / Куликова Л. Н. – Благовещенск, 2001. – С. 67.

11. Чудновский В. Э. О некоторых "болевых" точках становления личности / В. Э. Чудновский // Психол. журн. – 2006. – № 3. – С. 5.

12. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М., 2007.